

5. «2018-2040-жылдары Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы жөнүндө» 2018-жылдын 31-октябры УП № 221.
6. **Abдиев, M. Z.** Perspectives of Development of Kyrgyzstan Food Market in the Conditions of Integration into the Eurasian Economic Union [Текст] / A.A. Mamasydykov, G.M. Attokurova, O.E. Abdrakhmanov // International Journal for Quality Research Volume 13 (SCOPUS).- Serbia, Montenegro, 2019. - Pp. 931-946.
7. **Abдиев, M.Z.** Development of export potential of processing companies on the cluster basis with the help of quality management [Текст] / [R.A. Uzenbaev, L. A.Mardaliev, S.T. Umarov, K. A. Ergeshov] // Studies in Computational Intelligence; Ubiquitous Computing and the Internet of Things: Prerequisites for the Developments of ICT Volume 826 (Springer, SCOPUS). - Germany, 2019. – Pp. 859-871.

DOI: <https://doi.org/10.54834/vi2.396>

Поступила в редакцию: 05.02.2024 г.

УДК 338.43

Арстанбеков А.К.*аспирант Межд. универ. им. К.Ш.Токтомаматова, Кыргызская Республика***Шатманова А.С.***аспирант Межд. универ. им. К.Ш.Токтомаматова, Кыргызская Республика*

АЙЫЛ-ЧАРБАСЫНДАГЫ САНАРИПТЕШТИРҮҮ- ТАРМАКТЫН АТААНДАШТЫК ЖӨНДӨМДҮҮЛҮГҮН ЖАНА НАТЫЙЖАЛУУЛУГҮН ЖОГОРУЛАТУУНУН ФАКТОРУ КАТАРЫ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары айыл-чарбасындагы санариптештирүү-тармактын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жана натыйжалуулугун жогорулатуунун факторлору каралат. Изилдөөнүн максатына рынок экономикасынын жана интеграциялык процесстердин шартында Кыргыз Республикасынын айыл-чарбасында санариптештирүүнү өнүктүрүү аркылуу бул тармактын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жана натыйжалуулугун жогорулатуу жолдорун изилдөө болуп саналат. Изилдөөнүн методдоруна статистикалык, аналитикалык, монографиялык изилдөөлөр кирет. Жыйынтыгы боюнча рынок экономикасынын шартында Кыргыз Республикасынын айыл-чарба тармагындагы санариптештирүү процессине кыскача баа берүү жана көйгөйлөрдү аныктоо менен аны чечүү жолдору, айыл жергесинде санариптик технологияларды кеңири жайылтуу шарттары, мамлекеттик жөнгө салуу жана колдоо механизмдери жана мындан ары өнүктүрүү жолдору сунушталды.

Негизги сөздөр: айыл чарбасы; тармак; санариптештирүү; маалымат; платформа; инфраструктура; колдоо; натыйжалуулук; атаандаштык жөндөмдүүлүк.

ЦИФРОВИЗАЦИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА- КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ И ЭФФЕКТИВНОСТИ ОТРАСЛИ

В данной работе в качестве предмета исследования рассматривается цифровизация в сельском хозяйстве – фактор повышения конкурентоспособности и эффективности отрасли. Целью исследования является изучение путей повышения конкурентоспособности и эффективности данной отрасли за счет развития цифровизации сельского хозяйства Кыргызской Республики в условиях рыночной экономики и интеграционных процессов. Методы исследования включают статистические, аналитические и монографические исследования. В результате дана краткая оценка процесса цифровизации агропромышленного комплекса Кыргызской Республики в условиях рыночной экономики и путей его решения путем выявления проблем, условий широкого распространения цифровых технологий в сельской местности, механизмов государственного регулирования и поддержки. и были предложены пути дальнейшего развития.

Ключевые слова: сельское хозяйства; отрасль; цифровизация; платформа; инфраструктура; поддержка; эффективность; конкурентоспособность.

DIGITIZATION OF AGRICULTURE - AS A FACTOR OF INCREASING COMPETITIVENESS AND EFFICIENCY OF THE INDUSTRY

In this work, as a subject of research, digitization in agriculture - the factors of increasing the competitiveness and efficiency of the industry are considered. The purpose of the study is to study ways to increase the competitiveness and efficiency of this industry through the development of digitization in the agriculture of the Kyrgyz Republic in the conditions of the market economy and integration processes. Research methods include statistical, analytical, and monographic studies. As a result, a brief assessment of the digitization process in the agricultural sector of the Kyrgyz Republic in the market economy and ways to solve it by identifying problems, conditions for the wide spread of digital technologies in rural areas, state regulation and support mechanisms, and ways of further development were proposed.

Key words: agriculture; industry; digitalization; platform; infrastructure; support; efficiency; competitiveness.

Киришүү

Кыргыз Республикасынын айыл-чарбасынын келечегин аныктоочу негизги аспектилердин бири жана интеграция шартында өз ара пайдалуу кызматташтыктын элементтеринин катары санариптештирүү эсептелет.

Санариптештирүү бардык экономикалык түзүмдөрдүн, о.э. мамлекеттик башкаруунун макулдашылган ишин камсыз кылуу аркылуу мамлекеттердин жана бүтүндөй аймактардын экономикасын өнүктүрүүнүн жаңы багыттарын тандоо үчүн өбөлгөлөрдү түзөт [1].

Айыл чарбасы үчүн жаңы муундагы санариптик технологиялар бир катар олуттуу артыкчылыктарга ээ: эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу, инвестициялардын натыйжалуулугун жогорулатуу, жоготууларды азайтуу, жаңы кесиптердин пайда болушу ж.б. Бул тармакка заманбап санариптик технологияларды киргизүү зарылдыгы учурдун актуалдуу маселелеринен болуп саналат. Ушуга байланыштуу айыл чарба процесстерин санариптештирүү илимий изилдөөлөр үчүн кыйла актуалдуу тема болуп калды.

Изилдөө ыкмалары. Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негизин инновациялык агрокластерлер жана айыл чарбасынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү боюнча чет өлкөлүк жана ата мекендик окумуштуулардын эмгектери түзөт жана маалыматтык, эмпирикалык жана ченемдик укуктук негизин Кыргыз Республикасынын мыйзамдык, ченемдик укуктук актылары жана токтомдору, Кыргыз Республикасынын улуттук статистика комитети маалыматтары, ата мекендик жана чет өлкөлүк илимий жана мезгилдүү басылмаларда, интернет булактарында жарыяланган материалдар түздү. Изилдөө методдору. Сунушталган жумушта экономикалык-статистикалык, монографиялык, салыштырма жана аналитикалык изилдөө методдору колдонулду.

Жыйынтыктар жана талкуулоолор. Индустрия 4.0 жана жаңы технологиялар айыл чарбасын өзгөртүп, аны изилдөөнүн жаңы тармагына – 4.0. айыл чарбасына алып барды. Ошентип, санариптик айыл чарбасы же 4.0. айыл чарбасы - бул нерселердин интернетти, чоң маалыматтар, булуттагы эсептөөлөр, өнүккөн робототехника жана агробизнес өндүрүш чынжырларында жасалма интеллект ж.б. сыяктуу жаңы технологияларды киргизүү [2].

Санариптик айыл чарба технологиялары техникалык чечимдердин кеңири спектрин камтыйт: чечимдерди колдоо үчүн чакан мобилдик тиркемелерден баштап талаа сенсорлоруна жана маалыматтарды чогултуу үчүн алыстан зонддоо технологияларына, процесстерди автоматташтыруу үчүн дрондорго жана роботторго чейин [3].

Кыргызстандагы санариптештирүү кыргызстандык фермерлерге ЕАЭБ өлкөлөрүнүн ортосундагы айыл чарба продукцияларынын өз ара пайдалуу кызматташуусу үчүн маалыматтык платформаларды жана инновациялык технологияларды колдонуу

мүмкүнчүлүгүн бериши керек. Ыңгайлуу шарттарда алар экономикалык өсүштүн жогорку темптерин көрсөтүшөт, бул кууп жетүүнүн жалпы логикасына туура келет.

Тармакты санариптештирүү тармактар аралык платформаларды курууга мүмкүндүк берет, бул кооперациялык топтордун натыйжалуулугун жогорулатууга, транзакциялык чыгымдарды кыскартууга, транзакция чынжырларынын элементтеринин, ортомчулардын жана башкалардын санын кыскартууга жардам берет. Бирдиктүү экономикалык мейкиндиктин экономикалык инфраструктурасын (бажы, транспорт-логистика, жол, фискалдык ж.б.) да санариптештирүү керек, бул жүк ташуулардын, товарларды жеткирүүнүн, кызмат көрсөтүүлөрдү алмашуунун натыйжалуулугун түп-тамырынан бери жогорулатат.

Мындан тышкары, катышуучулардын «санариптештирилген» экономикасы гана жакынкы он жылдыктарда аларды дүйнөлүк рыноктун эң алдыңкы сегменттерине кошууну камсыздай алат. Евразиялык интеграцияга катышкан өлкөлөрдүн Бирдиктүү экономикалык мейкиндикти санариптештирүү боюнча биргелешкен долбоорун ишке ашыруу жаңы технологиялык тартиптин (маалыматтык жана санариптик технологиялар) негизинде заманбап атаандаштыкка жөндөмдүү экономиканы курууга жана азыркы дүйнөлүк түзүлүштүн чакырыктары жана анын өнүгүү тенденцияларынын талаптарына жооп берүүгө мүмкүндүк берет.

Ата мекендик айыл чарбасынын учурдагы абалы олуттуу тынчсызданууну жаратууда: инновациялык заманбап агротехнологиялар жана методология боюнча илимий жана практикалык билимдердин жоктугу, айыл чарба продукциясына баалардын дүйнөлүк прогнозунун жоктугу, ошондой эле логистиканын, сактоонун жана жеткирүүнүн тутумунун өнүкпөгөндүгү жогорку өндүрүштүк чыгымдарды алып келет.

Жаңы жабдууларды сатып алууга жана IT жабдыктарын жана аянтчаларды колдонууга аз гана сандагы айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн финансылык мүмкүнчүлүктөрү бар.

Бизге санариптик платформаны колдонуу соода жүгүртүүнү өнүктүрүүгө жана көбөйтүүгө мүмкүнчүлүктөрдү түзө тургандай сезилет, ал эми айылдын чарбалык чөйрөсүндө ал эки компонентти айкалыштырат: кардардын эң жакшы баада анын талаптарына жооп берген продуктуну алуу муктаждыгы жана айыл чарба өндүрүүчүсү тарабынан ЕАЭБ мейкиндигинде талаптарга жооп берген товарлардын болушу. Бул учурда өз ара пайдалуу кызматташууга эки тараптуу бизнес кызыкчылыгы талап кылынат. Мында мамлекеттин ортомчу ролун эске алуу зарыл, баштапкы этапта мамлекеттин жардамысыз ишке ашыруу мүмкүн эмес.

Маалыматтык-коммуникациялык инфраструктура улуттук санариптик ресурстарды андан ары өнүктүрүүнүн, маалыматтык коомду куруунун жана дүйнөлүк электрондук мейкиндикке интеграциялоонун технологиялык негизи болуп саналат [4,5].

КР дагы эле эл аралык рынокко чыгууга жана анын продукциясына суроо-талапты жогорулатууга муктаж болсо да, бир катар кыйынчылыктарга туш болууда. Тышкы рынокко чыгуунун негизги көйгөйлөрү болуп төмөнкүлөр саналат:

- эл аралык керектөөчүлөр арасында маалымдуулуктун жоктугу;
- өндүрүмдүүлүктү жогорулатуу көйгөй бойдон калууда;
- эл аралык өнөктөштүк үчүн баштапкы инвестициялар;
- салттуу түрдө табигый өндүрүштүн тастыктоочу сертификаттары жок;
- өндүрүштүн чачыранды болушу жана көлөмдүн консолидациясынын жоктугу;
- Россияга багытталган сооданын диверсификациясы жок;
- чыгымдардын жана эксперттердин жетишсиздигинен улам начар сертификаттоо;

- шайкештикти тастыктоонун жоктугуна байланыштуу рынокторго жеткиликтүүлүктү чектөө;
- аймактык кызматташтыктын жоктугу.

Жогорудагы көйгөйлөрдүн бардыгы тез арада чечүү жолдорун талап кылат, санариптештирүү бул маселелерди чечүүнүн механизми катары каралат.

Өлкөнүн айыл чарбасынын азыркы абалын жогорку технологиялык деп айтуу кыйын, республиканын көпчүлүк аймактарында дагы эле сугаттын, жер иштетүүнүн жана башкалардын примитивдүү ыкмалары колдонулат, бирок санариптик технологиялар заманбап айыл чарбасына жат эмес. Өнүккөн айыл чарба өлкөлөрүнүн практикасы көрсөткөндөй, информатика жана электроника көп жылдар бою күнүмдүк турмуштун бир бөлүгү болуп келген. Санариптик чечимдер өсүмдүктөрдү коргоо чараларын ишке ашыруу жана аба ырайын болжолдоо үчүн колдонулат. Айыл чарба машиналары жаңы технология менен жабдылган, талаалардагы жана мал чарба фермаларындагы көп жумуш процесстери автоматташтырылган. Бирок, санариптештирүү андан да алдыга жылат жана маалымат агымынын кыймылынын бир бөлүгү катары ар түрдүү процесстер менен алардын катышуучуларынын ортосунда байланыштарды орнотот, алар айыл чарба өндүрүүчүлөрү менен катар IT кызматтарын, айыл чарба жабдууларын жана адистештирилген консультанттарды жеткирүүчүлөрдү камтыйт.

GPS маалыматтарын колдонуу айыл чарбасын өнүктүрүүдө приоритет болушу мүмкүн. GPS башкаруу тиешелүү компьютердик программалар менен айкалышта тракторлордун жана өзү жүрүүчү эгин жыйноочу машиналардын кыймылын оптималдаштырууга жана күйүүчү майды үнөмдөөгө мүмкүндүк берет. Ошондой эле, республиканын жетүүгө кыйын аймактарында GPS көзөмөлү малдын жүрүшүнө байкоо жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк түзүп, дыйкандардын ишин жеңилдетет. Агрардык секторго санариптештирүүнү массалык түрдө киргизүү дыйканчылыктын ажырагыс бөлүгү болуп калышы мүмкүн жана айыл чарбасында иштегендердин ишин бир топ жеңилдетет.

20 жылдан ашуун убакыттан бери агрардык тармак бул тармакта финансылык абалын жакшыртуу жана өркүндөтүүгө аракет кылып келет. Атап айтканда, кооперацияга байланыштуу маселелер бүгүнкү күндө өлкөнүн айыл чарба өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатууда оптимисттик деп эсептелинет. Кооперация калктын айрым категорияларынын керектөөлөрүн канааттандырууга багытталган рыноктук механизмдердин жоктугуна же натыйжасыздыгына альтернативалуу жол катары карала тургандыгы белгилүү, бирок белгиленген механизмсиз бул система иштебейт. Процесстерди максималдуу оптималдаштырууну жана тактыгын камсыз кылуу үчүн санариптештирүү зарыл. Аппараттык жана программалык камсыздоо дыйкандардын жана фермалардын натыйжалуу иштешине мүмкүндүк бермек [6].

Айыл чарба өндүрүш каражаттарын (мисалы, үрөндөрдү, жер семирткичтерди, өсүмдүктөрдү коргоо каражаттарын) колдонот жана акыркы керектөөчүгө жеткенге чейин ташылуучу жана кайра иштетилген продукцияларды чыгарат; санариптештирүү жеткирүүчүдөн керектөөчүгө чейин оптималдуу жеткирүү чынжырчасын уюштурууга мүмкүндүк берет.

Санариптик каражаттарды колдонуу менен бул материалдык жана транспорттук агымдардын картасын түзүү жана координациялоо алардын натыйжалуулугун жана айкындуулугун жогорулатат, ошондой эле эмгек шарттарын жакшыртат деп күтүлүүдө. Ошондой эле, айыл чарбасын санариптештирүү ресурстарды туруктуу пайдаланууну жана жаныбарлар менен өсүмдүктөрдү алардын муктаждыктарына ылайык кылдат мамиле кылууну камсыз кылуу аркылуу айлана-чөйрөгө оң таасирин тийгизет.

Айыл жергесинде санариптик технологияларды кеңири жайылтуу үчүн төмөнкү шарттар аткарылышы керек:

- санариптик инфраструктураны кеңейтүү (4G);
- ар кандай иштеп чыгуучулардын интерфейстерин жана программалык продуктуларын стандартташтыруу;
- окутуу жана кеңеш берүү, анткени фермерлер IT адистери эмес жана бул чөйрөгө инвестиция салуу боюнча чечим кабыл алуу үчүн аларда жакшы маалымат базасы болушу керек;
- жабдуулардын ишенимдүүлүгүн жогорулатуу;
- айыл чарбасын санариптештирүүнүн натыйжаларын баалоо боюнча андан аркы изилдөөлөрдү жүргүзүү;
- маалыматты коргоо, аны коопсуз сактоо жана маалыматтык эгемендүүлүк маселелерин укуктук жөнгө салуу, ошондой эле башка баштапкы шарттарды белгилөө (мисалы, дрондорду колдонуу эрежелерин жана ченемдерин киргизүү).

Бул маселенин изилдөөчүлөрү жаңы технологияларды колдонуу тарыхта калыптанып калган айыл чарба кесиптеринин жок болушуна алып келиши мүмкүн, бирок бул иш менен камсыз кылуунун жаңы чөйрөлөрүнүн пайда болушу менен компенсацияланат деп эсептешет.

Кыргызстандын айыл чарбасын санариптештирүү процессине активдүү колдоо көрсөтүү үчүн төмөнкүлөр зарыл:

1. Айыл чарба ишканаларында тажрыйба талааларын уюштуруу;
2. Айыл чарбасын санариптештирүү жаатында компетенция борборун түзүү;
3. Айыл чарба министрлигинин, саясий чөйрөлөрдүн (Жогорку Кеңештин депутаттарынын), илимий-изилдөө уюмдарына баш ийген илимий-уюштуруу борборлорунун өкүлдөрүн камтыган “башкаруучу комитетти” түзүү;
4. КРнын Айыл чарба министрлигин ЕАЭБ деңгээлинде жана эл аралык деңгээлде кызматташуу үчүн компетенциялар жана ресурстар менен камсыз кылуу;
5. Айыл жеринде инфраструктураны өнүктүрүү;
6. Геомаалыматтарды, өндүрүш каражаттары жөнүндө маалыматтарды жана метеорологиялык маалыматтарды чогултуу.

Билим берүү жана башкаруу иштин бул тармактарында борбордук ролду ойнойт. Чарбалар аралык санариптик чечимдердин аркасында санариптештирүү өзгөчө чакан айыл чарба ишканалары үчүн пайдалуу болушу мүмкүн. Саясий чөйрөлөрдүн активдүү катышуусу тобокелдиктерди өз убагында аныктоо жана адекваттуу алдын алуу менен санариптештирүүнүн потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүн оптималдуу пайдаланууну камсыз кылууга багытталган. Бул да КРнын айыл чарба секторун узак мөөнөттүү келечекте чыңдоого жардам берет.

Санариптештирүү агрардык сектордун келечегин аныктоочу негизги аспектилердин бири болуп саналат. Келечекте айыл чарба жана агрардык тармак үчүн санариптик трансформация фермерлерге, айлана-чөйрөгө жана керектөөчүлөргө бирдей пайда алып келе турган жаңы мүмкүнчүлүктөрдү берет.

Санариптештирүү өлкөнүн жаңы агротехнологиялык саясатын өнүктүрүүгө жана ага байланыштуу тармактарда жана чөйрөлөрдө өсүүгө өбөлгө түзөт: МКТ, инновациялык айыл чарба техникасын, ошондой эле так дыйканчылык үчүн жабдууларды, биологиялык продукцияларды (стимуляторлор жана жер семирткичтерди), оптималдаштыруу минералдык жер семирткичтерди жана химиялык заттарды колдонуу, селекциялык жана үрөнчүлүк борборлорун өнүктүрүү, айыл чарба жогорку окуу жайларында жана колледждеринде,

ошондой эле квалификацияны жогорулатуу курстарында окутуу программаларына жаңы билим берүү стандарттарын киргизүү, айыл чарба консультанттарын кесипкөй тейлөө, процесстерди санариптештирүү аркылуу айыл чарба тармагындагы жашоо циклинин процесстерин оптималдаштыруу. Айыл чарбасында санариптештирүү ыңгайлаштырылган башкаруу менен бирдиктүү процеске чекене соода түйүндөрүн, дүң соода компанияларын, логистиканы, айыл чарба өндүрүүчүлөрүн жана алардын жеткирүүчүлөрүн камтыган комплекстүү автоматташтырылган өндүрүштүк жана логистикалык чынжырларды түзүүгө мүмкүнчүлүк берет. Өз кезегинде товардык агымдарды жана өндүрүштү санариптештирүү айыл чарба продукциясын экспорттоо үчүн соода жүктөрүн системалуу түрдө топтоого мүмкүндүк берет.

Жыйынтыктар:

1. Санариптештирүү маалыматтык платформаларга жеке каржылоону тартуу үчүн шарттарды түзөт. «Санариптик экономика» долбоорлорду камтыйт, аларды ишке ашыруу заманбап коомдун бардык чөйрөлөрүндө, анын ичинде экономиканын реалдуу секторунда МКТ аркылуу бизнес процесстерди трансформациялоонун негизинде аткарылган функциялардын натыйжалуулугун жана эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууну камсыз кылат. Санариптештирүү КРнын айыл чарбасын өнүктүрүүнүн негизги жана натыйжалуу куралы болуп саналат;

2. Мына ошентип, айыл чарбасын санариптештирүүнүн негизги багыттары айдоо, жыйноо жана сактоо учурундагы жоготууларды азайтуу, жумушчу техниканы туура эмес пайдаланууну азайтуу, мал жана дыйканчылыкта үзгүлтүксүз жана ыкчам мониторинг жүргүзүү аркылуу продукциянын сапатын жогорулатуу, ошондой эле автоматташтыруу жана технологиялык маалыматтарды башкаруу аркылуу жекелештирилген маркетинг инструменттерин өнүктүрүү менен байланышкан.

Адабияттар тизмеси:

1. **Варганова, М.Л.** Перспективы цифровизации сельского хозяйства как приоритетного направления импортозамещения [Текст] / М.Л. Варганова, Е.В. Дробот // Экономические отношения. – 2018. – Т. 8. – № 1. – С. 1-18.
2. **Василенко, Н.В.** Цифровизация как основа евразийской экономической интеграции. Государство и рынок: механизмы и институты евразийской интеграции в условиях усиления глобальной и перконкуренции [Текст] / Н.В.Василенко // коллек. монография. - Санкт-Петербург, 2017. – 152 с.
3. Цифровой Кыргызстан: нынешнее состояние и путь вперед. Worldbank. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.worldbank.org/wdr2016>.
4. **Абдиев, М.Ж.** Кыргыз Республикасынын агро-өнөр жай комплексинин атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун инновациялык негиздери [Текст] / М.Ж.Абдиев, К.К.Токторов, А.Ж.Бекбоева // Вестник ОшМУ – Ош: МУ 2020. - №1. – Б. 296-302.
5. **Abdiev, M.Z.** Perspectives of Development of Kyrgyzstan Food Market in the Conditions of Integration into the Eurasian Economic Union [Текст] / [M.Z. Abdiev, A.A. Mamasydykov, G. M. Attokurova, O. E. Abdrakhmanov] // International Journal for Quality Research Volume 13 (SCOPUS).- Serbia, Montenegro, 2019.- N 4.- Pp. 931-946.
6. **Абдиев, М.Ж.** Кыргыз Республикасында айыл-чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн негизги багыттары [Текст] / М.Ж.Абдиев, К.К.Токторов, Г.Р.Уметалиева // Вестник КНАУ им. К.И.Скрябина - Бишкек, 2021.- №2. – Б. 310-317.

DOI: <https://doi.org/10.54834/vi2.397>

Поступила в редакцию: 08.02.2024 г.